

ZAJAC, Peter: OD ESTETIKY K POETIKE CHVENIA. Bratislava: Veda, 2020. 455 s.

Roman Mikuláš

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2022.69.3.12>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0822-2535>

Publikácia Petra Zajaca *Od estetiky k poetike chvenia* (2020) má, ak chceme, inventúrny charakter. Zachytáva pomerne rozsiahly proces intelektuálneho vysporadúvania sa s fenoménmi estetiky a poetiky, širokej palety literárnych javov, pričom už v názve je deklarovaná snaha zviditeľniť autorove smerovanie a v konečnom dôsledku (ako sa dočítame v edičnej poznámke) prechod od estetiky chvenia k poetike chvenia. Ďalej treba vedieť, že ide o súbor štúdií, ktoré boli v tej či onej podobe publikované na iných miestach, ako aj nových textov. V takejto súbornej podobe by tieto texty mali v ich špecifickom zložení svedčiť o komplexnosti a istým spôsobom aj o ucelenosti alebo aspoň súrodosti teoreticky a metodologicky jasne vymedzenej koncepcie – odhliadnuc od toho, do akej miery je alebo má byť táto koncepcia otvorená. Ak vychádzame z premisy teoreticky vymedzenej koncepcie, predpokladáme relatívnu ustálenosť (rezistentnosť) terminológie a istú jednotu v orientácii partikulárnych teorém. V inom prípade sa nedá vraviť o teoretickej koncepcii (logike) ani v prípade koncepcných prechodov či pojmových transformácií.

Proces prechodu od poetiky k estetike je dokladaný na ploche dva a pol tučta tematicky relatívne samostatných, avšak mnohými spôsobmi (aj sporadickými opakovaniami) poprepletaných štúdií. Objavujú sa tu impulzy ruského formalizmu, štrukturalizmu, post-

štrukturalizmu, fenomenológie, otázky ontológie textu, recepcnej estetiky, analýzy diskurzov, fenomény intertextuality a intermediality, súvislosti kognície a emócie, teórie vnímania, parciálne aj teórie systémov a tak ďalej. Významné postavenie v tomto teoretickom konglomeráte zaujíma uvažovanie Romana Jakobsona, ako aj smerovanie existenciálnej poetiky. Toto vy počítavanie však zďaleka nepokrýva plochu monografie. Rámec autorových reflexií okolo estetiky a poetiky chvenia je oveľa širší a často deklaratívne presahuje rámce spomínaných teoretických impulzov. Autor tento rámec otvára uvedením pojmu vznešeného, ku ktorému sa suverénnym oblúkom cez reflexie o Longinovom spise *O vznešenom*, cez chápanie vznešenosti Jacoba Immanuela Pyru, Immanuela Kanta, Johanna Wolfganga Goetheho, estetiky vznešeného Edmunda Burka a v 20. storočí v špecifickej podobe u Wilhelma Wischedela dostáva až po súčasné podoby estetiky vznešenosti v poli napätia medzi estetikou krásneho a estetikou ošklivého a násilia s formami estetizácie smrti. Podstatnú pozíciu vznešeného ako kategórie estetiky autor osvetľuje na pozadí synoptického spojenia momentu úžasného a hrozného, v ktorom nastáva to, čo Martin Heidegger nazýva chvenie (strana 14). V tomto zážitku autor situuje prechod od estetiky k poetike chvenia a ozrejmjuje ho na rozpore medzi poetikou a estetikou v štrukturalizme a speci-

312 álne v chápaní Jana Mukařovského. Autor sa tým dopracoval k novej poetike, k novému ontologickému a existenciálnemu chápaniu textu. Túto poetiku pomenúva ako existenciálnu, synoptickú, ako poetiku textu a udalosti (strany 17-20). Vychádza pritom zo širšieho chápania pojmu poetiky (v zmysle poetiky kultúry a poetiky vedenia). Za kľúčový pojem tejto novej poetiky, okrem už uvedeného pojmu udalosti, vyčleňuje singularitu.

Takto v kocke podaná a hádam aj dostatočne kontextovo ukotvená úvodná skica vnútornej logiky usporiadania danej práce je v zásade dobrá štartovacia čiara pre lektúru jednotlivých štúdií. Tieto vo svojej problémovej rozdrobenosti môžu nabádať k hlbavejšiemu uvažovaniu v rámci predmetnej témy a v rámci analyzovaného umeleckého materiálu, mali by však byť zároveň dostatočnou inšpiráciou na pochopenie logiky základných intencií danej monografie, predstavených v úvodnej stati v rozsahu dvadsiatich piatich bodov novej poetiky. Poetiku chvenia napája P. Zajac na estetiku vznešeného. Toto „spriahnutie“ objasňuje v kapitole *Poetika chvenia u Waltera Benjamina*, pričom upozorňuje, že kategória vznešenosti u W. Benjamina nie je kategóriou poetiky, ale kategóriou estetickou. Blízkosť Benjaminovho uvažovania k estetike vznešenosti autor situuje okolo kategórií terajška, osvietenia či záchvevu.

V rámci novej poetiky je podstatná kategória udalosti. P. Zajac tu načiera do diskurzu estetiky performatívneho, konkrétne použije koncepciu performativity Eriky Fischer-Lichteovej ako odrazový mostík na to, aby poukázal na celý rad otázok existenciálnej poetiky chvenia spojených s vnímaním telesnosti, materiality, semiotickej a nesemiotickej povahy performancie. K týmto otázkam sa približuje cez filozofickú optiku M. Heideggera, ale aj z perspektívy fenomenológie vnímania Mauricea Merleaua-Pontyho. Tým sa koncepcia novej poetiky dostáva do kontextu širšej diskusie modernej teórie vnímania, konkrétne v podaní Antonia Damasia. Autor sa posúva k samotnej estetike vnímania a detailnejšie referuje o kľúčových pojmoch Gernota Böhmeho v rámci jeho estetiky ako

všeobecnej teórie vnímania. Performativnosť, telesnosť a znakovosť pertraktujú aj intermedialne výskumy Oskára Čepana. P. Zajac rozkrýva Čepanov koncept pinxido v súradniciach poetiky nevedomia a zásadne v úzkej súvislosti s psychoanalýzou. Pre objasnenie logiky novej poetiky sa ukazuje ako podstatná kapitola *Poetika, štylistika, rétorika*, kde ozrejmuje celý rad dôležitých aspektov diskusií o štylistike, vychádzajúc a neúnavne odkazujúc na zásadnú prácu Karla Bühlera *Teória jazyka* (1934). Táto práca má totiž mimoriadny dosah prakticky na všetky štylistické teórie a uvažovanie o rétorike 20. storočia (J. Mukařovský, R. Jakobson, Leo Spitzer, Paul de Man). Na pozadí detailnejšieho rozboru rétoriky P. de Mana a konexii s pridruženými teóriami autor ukazuje na „prechod od rétoriky k štylistike, od štylistiky k poetike a cez poetiku opäť k rétorike“ (strana 58), pričom sa sústreďuje na funkčnú štylistickú koncepciu Františka Mika. Takto rozložené ťažiská v teoretickom diskurze dosahujú niektoré kumulačné body v kapitole *Vnímanie, zážitkovosť a modálna semiotika*. Celkom správne tu autor nachádza podstatné inšpirácie v modernej teórii vnímania fenomenologického razenia už vyššie citovaného M. Merleaua-Pontyho a od neho nie je k F. Míkovi a jeho kategórii zážitkovosti ďaleko. Aj v tejto kapitole autor akcentuje význam práce K. Bühlera v priesečníku komunikačno-semiotického konceptu štýlu a fenomenológie vnímania, no inšpiratívne odkazuje aj na výskumy fenoménu synestézie, ku ktorému sa neskôr vracia.

Kapitola *Literárne dejepisectvo ako synoptická mapa* nastoluje ďalšiu relatívne samostatnú tému. Ide o uvažovanie o funkcii historiografie literatúry a zaužívaných predstavách, ktoré sú s ňou spájané. Orientácia v čase a priestore, ako ju P. Zajac opisuje, je zásadný problém; pýta sa, či má význam pozerat' sa na dejiny literatúry ako na mapu, aká mapa by to mala byť a na čo vlastne by mala slúžiť. Aby sa vyhol známym apóriám a naivným predstavám spojeným s literárnymi procesmi, navrhuje zaviesť koncept synoptických máp. Opiera sa pritom o koncept Pavla Matejoviča, ktorý by mal pomôcť deji-

ny literatúry nie ovládnuť, ale zvládnuť (strana 80). V tejto súvislosti dáva do pozornosti aj koncept kontingentnosti v kontexte teórie autopoietických systémov, avšak nerozoberá ho hlbšie a nepokúša sa integrovať ani Luhmanov širší pojem komunikácie či iných kľúčových kategórií tejto teórie. Nechcem tvrdiť, že je to nevyhnutné, ale možno by to do istej miery mohlo byť prospešné.

Opäť celkom samostatné tematické ťažisko pertraktuje kapitola *Národná literatúra ako súčasť stredoeurópskej kultúrnej pamäti*. P. Zajac sa v nej venuje širokej problematike dejín národnej literatúry a znova uvádza model synoptickej mapy a možnosť modelovania národnej literatúry na tomto koncepcnom podloží. Súbežne referuje o viacerých modeloch dejín stredoeurópskej literatúry a odkazuje na ich rôzne teoretické pozadia. Táto kapitola uzatvára prvý z troch veľkých blokov štúdií.

Druhý blok nesie názov *Estetika a poetika chvenia*. Kým prvý blok mal viac teoreticko-koncepcný charakter, druhý obsahuje kapitoly orientované na analyticko-interpretáciu prácu s literárnym materiálom. Dalo by sa predpokladať, že úvodné state tvoria teoreticko-koncepcné podhubie predmetných analýz. V kapitole *Poetika zmyslu*. Pavel Vilikovský: *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* citlivo odpovedá na tendencie modernej spoločnosti, v ktorej sa kultúra neriadi zmyslom, ale účelom (strany 102-103). Cez prizmu Vilikovského poviedky sa P. Zajac dostáva do širokého kultúrno-filozofického diskurzu o zmysle a na tomto pozadí diferencuje a opätovne usúvzťažňuje zmysel života a zmysel literárneho diela.

V kapitole *Architektúra textu*. Heinrich von Kleist: *O bábkovom divadle* inauguruje P. Zajac pojem architektonickej formy Michaila Bachtina, ktorý kladie do opozície ku konceptu techniky formy. Na podloží tohto chiazmu pristupuje k rozboru Kleistovho textu, pričom sa opiera o Manove interpretácie Kleista (tie v sérii predchádzajúcich interpretácií považuje za najpresvedčivejšie). Problém vidí v prvom rade v žánrovom zaradení textu pohybujúceho sa výrazne na hranici medzi žánrami. Jeho architektónika

je asymetrická a Kleistov príbeh je príbehom singularity (strany 120-121).

Tematicky, ako aj materiálovo opäť samostatná je kapitola *Metamorfózy a metastázy motívu trávy: poetika trópu*. Autor v nej sústreďuje pozornosť na metaforu trávy ako jedného z najstarších kultúrnych toposov či motívov (strana 126) a jej tropologické transformácie či metastázy (strana 131) na širokom materiálomvom podklade. Systému rétorických figur sa venuje v kapitole *Poetika defiguralizácie textu*. Thomas Stearns Eliot: *Pustatina*. Rozlišuje v nej medzi figurálnosťou a figuratívnosťou a kladie si aj otázky o smerovom začlenení Eliotovej poézie i vnímania zmeny moderny na avantgardu. Od rážajúc sa od predmetnej diskusie, dostáva sa k hlavným znakom *Pustatiny*, za ktoré považuje exponovanú intertextualitu a s ňou súvisiacu polyperspektivitu/polyfokalitu (strany 152-153).

K heideggerovskému motivovanému konceptu chvenia aj intertextualite T. S. Eliota, tentoraz na podloží Holanovej poetiky vertikály (strana 160), sa vracia kapitola *Sylogizmus ako rétorická figura*. Vladimír Holan: *JE*. Autor sa v nej bližšie venuje svetelným metaforám Holanových básní ako momentov tvorby zmyslu textu (strana 163). Tropologické otázky nastoľuje takisto v kapitole *Báseň, hlas a ticho*. Ivan Laučík: *Na hranici počutelnosti*. Vychádzajúc z obrazu *Gravitácia II* Michala Kerna upriamuje pozornosť na omniprezenziu motívu kameňa v neskoromodernéj poézii 20. storočia napríklad u Petra Huchela alebo Paula Celana, u ktorého sa dá, znázornené na príklade metafory kameňa, hovoriť o poetike paradoxnej metafory (hrob vo vzduchu). Špecifické paralely (uviedenie pneumatickej metafory) môžeme sledovať aj v lyrike Ivana Laučíka.

Poetike autobiografickosti sa venuje kapitola o *Navrávačkách* Dominika Tatarku. P. Zajac rozoberá komplexnosť kategórie autobiografickosti v priesečníku viacerých disciplín, vzhľadom na koncepciu novej poetiky však nie je podstatná žánrová problematika, ale práve ontologicko-existenciálna dimenzia autobiografického textu a udalosti a s tým spojená kategória singularity. Autobiografickosť kladie

314 P. Zajac do súvislosti s autentickosťou (podľa chápania tohto pojmu u M. Heideggera, Adorna a napokon aj u P. de Mana).

Od definícií kultúry sa odvíja uvažovanie o rajoch a utópiách v kapitole *Figúry sveta v texte*. *Alta Vášová: V Záhradách*. Autor poukazuje na fakt, že predstavy raja, teda miesta, odkiaľ pochádzame, sa vždy spájali s obrazom záhrady. Tieto obrazy sa v kultúrnej pamäti, prevažne v podobe mýtov, navzájom podmieňujú a generujú rôzne predstavy indikujúce elementy erotiky, rozkoší, slobody, záhalčivosti, orientácie na západ či na východ a podobne. Týmto kultúrnohistorickým oblúkom sa autor dostáva k analýze románu *V Záhradách*, ktorý číta ako antiutópiu. Touto kapitolou sa uzatvára druhý veľký blok štúdií.

Tretia časť knihy nazvaná *Estetika vznešenosti a poetika literárneho textu* predstavuje sériu interpretačných štúdií, ktorých logika zjednotenia do súborného celku v rámci danej monografie sa odкрýva cez koncept vznešenosti. Kapitola *Vznešenosť a latencie* uvádza uvažovanie nad poviedkou P. Vilikovského *Eskalácia citu I* v kontexte Vilikovského poetiky chvenia, a to s autorovým upresnením, že ho bude zaujímať súvislosť poviedky s poetikou latencie. Inauguruje koncepciu latencie Hansa Ulricha Gumbrechta a do istej miery s Gumbrechtom polemizuje. Samostatná časť kapitoly sa venuje lyrike P. Celana, takisto v kontexte konceptu latencie, pričom P. Zajac sa zamýšľa nad dôležitosťou poznania „biografických dát, prítomných v texte“ (strana 241). Z výskumu Celanovho dieľa vieme, že básnik sám s problematikou biografickej identifikácie zápasil, čo možno dobre dokumentovať na osude básne *Wolfsbohne*, ktorej vydanie bolo značne oneskorené práve preto, lebo básnik sa domnieval, že biografická korelácia je príliš zrejmá. Autor monografie sa analyticky približuje k básni *Odklesni* z interpretačného a zároveň z prekladateľského hľadiska. Na interpretačnej úrovni identifikuje paralely s Ondrušovou poetikou. Problematike prekladu a jej synoptickej povahe sa venuje aj kapitola *Preklad a poetika limíttnosti*. *Christian Morgenstern: Hojďacie kreslo*. Dialogická koncepcia

kultúry je východiskom úvah o systémových prvkoch poetiky chvenia v kapitole *Vznešenosť a modálnosť*. *Isaak Babel: Čiara a farba*. V nej P. Zajac konštatuje, že „kultúra je založená na dynamickom škálovaní a na oddiferencovaných, odtienených modálnych škálach“ (strana 271). S odkazom na Jurija Lotmana hovorí o chvejivej interferencii a pulzujúcom dialógu. Toto je spôsob, akým sa napokon dopracúva k fenoménu synestézie, presnejšie k synestetickému modálnemu škálovaní v literatúre.

Ďalšia kapitola *Vznešenosť a romantická irónia* je venovaná románu vo veršoch *Eugen Onegin*. Kapitola *Vznešenosť a zdesenie* odkrýva stratégie textov Richarda Weinerja a smeruje k otázke určenia jeho miesta v dejinách českej literatúry a peripetiám jeho recepcie. Osobitnú pozornosť venuje autor naratívnej stratégii poviedky *Prázdna židľa* na pozadí estetickej transformácie etického momentu viny. Odkazuje tiež na motív prázdnej stoličky a intertextové nadväzovania napríklad u Josefa Šímu či Vladimíra Holana. Kapitola *Vznešenosť a smrť* rozoberá historické súvislosti hádam najvýznamnejšej expresionistickej drámy a kľúčového textu estetiky násilia – *Posledné dni ľudstva* Karla Krausa. V jej úvode sa pozornosť upriamuje na kultúrne prostredie liberalizmu a aspekty rakúskej vojenskej propagandy, ako ju karikoval K. Kraus vo svojom diele, a hlavne na súvislosti s kritikou jazyka na osi Mauthner – Nietzsche – Wittgenstein. V kapitole *Vznešenosť banálneho* P. Zajac kontextualizuje a analyzuje Švejka ako prototyp a ako masku. Haškove *Osudy dobrého vojaka Švejka* sa tu kladú do súvislosti s Krausovou drámou *Posledné dni ľudstva*. V štúdiu *Vznešenosť a smiech* autor ďalej konturuje estetiku smiechu ako výrazný aspekt estetiky vznešenosti, pričom do tejto tradície radí aj dvojromán *Dvanásť stoličiek* a *Zlaté tela* Il'ju Il'fa a Jevgenija Petrova a upozorňuje na intertextové nadväzovania uvedených textov (Jaroslav Hašek, K. Kraus, I. Il'f, J. Petrov). Záhyb, bod a priamka sú zas súradnicami uvažovania nad spisbou Henriho Michauxa, pre ktorého sú priamka a záhyb metaforami života a smrti. Pre pochopenie fungovania tejto obraznosti je podstatné poznať líniu

spájajúcu H. Michauxa s Gillesom Deleuzom, Michelom Foucaultom, M. Heideggerom a Vasilijom Kandinským, u ktorých je kľúčovým momentom „inflexia“ (strana 357). Táto sa prejavuje v rôznych typoch tekutých metafor.

Sériu štúdií uzatvára kapitola *Od poetiky elementárnej telesnosti k poetike nepotrebných vecí*, kde autor vychádza z invazívneho aktu deštrukcie kníh u Petra Kotvana a kladie si otázku, či sa objekty stávajú odpadom v okamihu deštruktívneho aktu, alebo sa nimi stávajú, keď sa „prestali používať ako predmet spotreby“ (strana 380). P. Zajac sa intenzívnejšie venuje procesom, ktorými prechádza Kotvanovo trhanie a vystavovanie kníh (strana 386). Priamo pritom odkazuje na koncepciu ready-made Marcela Duchampa, keď sa predmety prerávaním a vystavovaním stávajú tvorivým aktom. Na tomto mieste sa presúva do vizuálneho umenia, kde sa v naj-

rozličnejších rovinách realizuje premena účelovej funkcie na funkciu estetickú a kde táto premena vyprodukovala najrôznejšie poetiky.

Monografická práca P. Zajaca uzavretá jeho rozhovorom so Zornitzou Kazalarskou o lyrickom minimalizme rozprestiera široký vejár tém, problematik, prístupov a teoretických úvah, ktoré sa netýkajú iba poetiky literárnych textov. Poetika sa tu konceptualizuje podstatne širšie. Zahŕňa tiež poetiku vedenia, poetiku performancie, poetiku obrazu a podobne. Jednotlivé kapitoly ponúkajú v naznačenej šírke, pestrosti a možno aj inkomensurabilite/nesmiernosti (ako autor na jednom mieste s odkazom na Goetheho v knihe spomína) početné podnety, ktoré si na tejto úrovni zaslúžia, aby boli ďalej precizované, systematizované a možno aj v ich funkčnosti a výberovej príbuznosti prehodnocované.

Mgr. Roman Mikuláš, PhD.

Ústav svetovej literatúry SAV, v. v. i.

Dúbravská cesta 9

841 04 Bratislava

Slovenská republika

E-mail: Roman.Mikulas@savba.sk